

Het Staphorster boertje

*De geneeskundige praktijk van Peter Stegeman (1840-1922)**

Willem de Blécourt

Op 9 oktober 1911 werd de genezer Peter Stegeman, destijds bij velen beter bekend als 'het Staphorster boertje', eenenzeventig jaar. Typerend voor zijn status als bekend Nederlander was dat de redactie van het geïllustreerde weekblad *Het Leven* alleen al in dit feit – men verkeerde in de mening dat de man zeventig was geworden – voldoende aanleiding zag om een journalist naar Staphorst te sturen voor een interview. Die had weinig succes. Eerst bleef hij steken in de wachtkamer. "In een uur zijn drie mensen geholpen en ik reken uit dat 'k vanavond half tien aan de beurt ben". Het zat dus vol. Met behulp van een vlug geschreven kaartje lukte het hem evenwel voor te dringen en Stegeman in de schuur te ontmoeten.

"Is U de heer Stegeman?"

'Ja.'

En ik stak van wal, bewerkte hem met groote virtuositeit; wachtte op antwoord – niets! Ging weer door, werd gemoedelijk, amicaal, dan dringend – overredend –

Eindelijk; 'Nee, ik heb d'r niks an, ik ga de mensen weer helpen'; en Stegeman af, zonder groet, wèg!"¹

Deze weigering lijkt voor de hedendaagse onderzoeker welhaast even betreuenswaardig als zij destijds voor de journalist was. Het hoeft echter, net als in 1911, een publikatie over de genezer niet in de weg te staan. De woorden van de Staphorster mogen op het eerste gezicht teleurstellend zijn, bij nadere beschouwing leveren ze in ieder geval aanwijzingen op over zijn omgang met de pers en over zijn houding ten aanzien van de bezoekers. Voor een biografisch getinte, althans rond één figuur gegroepede gevalsbeschrijving is een gebrek aan eigen uitspraken of egodocumenten – ook tegenover andere journalisten was Stegeman niet erg mededeelzaam – niet beslist onoverkomelijk, zeker niet wanneer er veel door anderen over hem is geschreven. Het boertje is (en was) voornamelijk interessant vanwege zijn sociaal-culturele positie in de Nederlandse samenleving aan het eind van de negentiende en het begin twintigste eeuw. Als niet-gediplomeerd en derhalve onbevoegd genezer trok hij zeker een kwart eeuw lang talloze zieken aan. Dit niet alleen in zijn woonplaats Staphorst maar op iedere plaats waar hij zitting hield. "In de couranten leest men tegenwoordig", luidde het in 1899, "nu en dan van het Staphorster boertje, wiens medische wetenschap en kunst groot moeten zijn. Zijn roem overschaduwet dien van vele wonderdokters"². De praktijk van Stegeman was in het toenmalige Nederland uniek en zij kwam meer overeen met die van de Engelsman Davenport, die onder de (merk)naam Sequah omstreeks

1890 het land door reisde, dan met die van andere befaamde wonderdokters als De Haas te Voorschoten of Van der Wal te Suameer, die veel honkvaster waren³.

Naast een reconstructie van de agenda en de aanhang van de Staphorster heeft dit artikel vooral de pogingen tot onderwerp die van officieel-medische zijde werden ondernomen om zijn praktijk in te dammen. Dat die pogingen weinig effect sorteerden, zal onder meer hebben samengehangen met de populariteit van het boertje. Aan de hand van consultbeschrijvingen identificeer ik enkele elementen die in dit verband van belang kunnen zijn. Tevens plaats ik het geval Stegeman in het bredere kader van de discussie over 'volksgeneeskunde'.

'Dokter' Stegeman

Over Stegemans eerste jaren als genezer is weinig bekend; officieel was hij tot 1900 timmerman van beroep. In het Staphorster bevolkingsregister over de jaren 1900-1910 staat hij genoteerd als 'landbouwer', wat in zijn geval een vertaling zal zijn geweest van het begrip 'boertje', ofwel van het platteland afkomstige genezer⁴. Een berichtje over zijn tachtigste verjaardag (in 1920!) meldt: "Het was juist 50 jaar dat hij zijn beroep als kruidkundige heeft uitgeoefend"⁵, zodat hij omstreeks 1870 moet zijn begonnen. Hij trok echter pas goed de aandacht toen hij buiten zijn woonplaats Staphorst ging optreden. De oudste mij bekende melding over hem is van 1891. Eind oktober van dat jaar had de Officier van Justitie te Zwolle lucht gekregen van Stegemans activiteiten en enkele patiënten aan de tand laten voelen. Op zijn verzoek ondervroeg de burgemeester van Staphorst het boertje, dat verklaarde dat hij "nimmer geneesmiddelen of recepten afgeeft". Dat was "zeer zeker onwaar", voegde de burgemeester eraan toe: "Op na iederen dag reist hij per spoor van hier, om zijne patienten in den omtrek te bezoeken en houdt zelfs, naar men zegt, des vrijdags geregeld zitdag te Zwolle". In Staphorst zelf zou hij ongetwijfeld ook praktijk houden, maar daar de Staphorsters "onwillig" waren om te getuigen was het wat lastig dat te bewijzen⁶. Ruim anderhalf jaar later werd het boertje gesignaleerd in Amsterdam. Hij was daar elke eerste dinsdag van de maand te vinden in een bovenkamer op de Keizersgracht en scheen vooral Indiëgangers te helpen⁷. Tegenover een als patiënt vermomde journalist verklaarde hij in 1906:

"- Ja, en in Indië kenne ze me ook! 'k Heb nou al dit jaar honderd en drie-en-twintig recepten voor de Oos klaar gemaakt. Da komt, ik heb 's een kaptein van de artelerie - naam en toenaam werden open en bloot genoemd - van de melaria geneze en die het me gerikkemandeerd!
- Ben u nou op 'n universiteit geweest? waagde ik te vragen.
- Ja! antwoordde hij erg vaag, of ontkende hij liever - Bij m'n oom, die dee ook an 't vak! Die kwam nes zooas mien voader ut Duisland. Ja, die deeën er allebei an!"⁸

De kennis van de genezer, zo luidde het eerder al, was gebaseerd op "de onder-vinding" en de recepten uit zijn familie⁹. Tegen een andere journalist die zich als patiënt voordeed zei het boertje:

"Wel zeker heb ik gestudeerd; bij mijn oom, die was dokter. En m'n grootvader en m'n overgrootvader waren ook dokter, en van oudsher was m'n heele familie, die uit Duitschland stamt, al dokters, van 1611 af. En als de wet van 1865 maar niet gekomen was, waarbij we

allemaal op de academie moesten, dan zou ik ook dokter geweest zijn. Maar op die academie, daar had ik het niet op begrepen; al dat snijden beviel me niet”¹⁰.

In 1895 besloeg Stegemans actieradius een groot deel van Midden-Nederland. Hij “houdt, naar men zegt, geregeld zitdagen te Amsterdam, Zwolle, Steenwijk, Deventer en andere plaatsen”¹¹. Onder die andere plaatsen bevonden zich Den Haag, Arnhem en Heerenveen, terwijl ook mensen uit Utrecht hem in dat jaar raadpleegden.

Indien de journalist van *Het Leven* in 1911 bij collega’s (of zelfs bij de politie, zie onder) te rade was gegaan alvorens naar Staphorst te reizen, had hij kunnen horen dat de beste manier om de genezer te spreken te krijgen was zich als patiënt voor te doen. Dan was wel geduld nodig. Zijn collega van de *Amsterdamsche Courant* moest in 1899 vanaf negen uur ’s morgens tot zes uur ’s avonds wachten voor hij aan de beurt was – bezoekers kregen bij aankomst een volgnummer en het zijne was 27, “maar vóór met het uitgeven der nummers was begonnen, waren er reeds vijf behandeld”. Stegeman nam de tijd, wat hem in de ogen van de patiënten gunstig tegen de artsen deed afsteken. Ook kwamen mensen niet alleen voor zichzelf “maar ook voor dorps- of stadsgenooten, die niet weg kunnen; sommigen komen voor vier, vijf personen tegelijk en moeten dus ook even zoveel drankjes of poeiers klaar gemaakt hebben. En dat houdt op – er waren er die meer dan een uur lang in het heilige der heiligen van deze Staphorster-woning vertoefden”¹².

Het totaal aantal patiënten dat in de loop der jaren het boertje consulteerde, moet in de tienduizenden hebben belopen. Over de zittingen op vrijdag te Zwolle werd bijvoorbeeld geschreven: “gij zult verwonderd staan over den grooten toeloop van menschen. Als gij er prijs op stelt vroeg geholpen te worden, dan is het zaak om ’s morgens om 7 uur present te wezen. Komt gij bijv. om 10 uur, dan doet gij wel om weer heen te gaan en niet eer dan ’s avonds 6 uur terug te keeren”¹³. In Amsterdam stond men hem om 7 uur ’s morgens al op te wachten, “ofschoon hij eerst om 9 uur arriveert”¹⁴. “Over den toeloop, dien hij heeft, kan men oordeelen, als men verneemt, dat er Woensdag ll. ruim 180 volgkaarten werden afgegeven”, luidt een bericht uit Leeuwarden¹⁵. Tijdens zijn eerste zitting te Winschoten behandelde hij “niet minder dan zestig patiënten”, een maand later werden daar 82 toegangskaarten afgegeven en werd er zelfs in gehandeld¹⁶. “Er waren [in Assen] ruim 60 patiënten, onder wie vele personen van buiten”¹⁷. De al aan het einde van de vorige eeuw getrokken conclusie lijkt dan ook gerechtvaardigd: “hij heeft grooter practijk dan eenig ander dokter hier te lande”¹⁸.

‘Dokter’, of zelfs ‘professor’ Stegeman, zoals zijn clientèle hem noemde, had een vaste agenda die weliswaar niet meer in zijn totaliteit is te reconstrueren, maar waarvan het patroon toch duidelijk is. Iedere dag van de week zat hij in een andere plaats – zondag was hij thuis en hielp hij alleen mensen als het erg dringend was. Op donderdag hield hij zitting te Staphorst. Een ondernemend plaatsgenoot organiseerde in 1898 zelfs “een Donderdagsche omnibusdienst (...), waartoe bij sommige treinen twee rijtuigen gebruikt werden”¹⁹. Enkele maanden later betrok de genezer een nieuwe woning, “meer nabij het station”²⁰.

“Iederen Donderdagmorgen bij aankomst van den trein van 7.57 uit het Noorden kan men aan het station Staphorst een vermakelijk schouwspel gadeslaan. Nauwelijks is de trein het wachthuisje gepasseerd, of men ziet alle portieren van de coupé's, waarin patiënten voor het Staphorster boertje (Stegeman) gezeten zijn, geopend en bij het station springen zij uit den trein, voor dat hij goed tot stilstaan gebracht is. Daarna begint een wedloop om het eerst de woning van het boertje te bereiken. Met de jassen onder den arm, petten en hoeden in de hand, ja, zelfs enkelen hebben reeds in den trein hun klompen en schoenen uitgetrokken om harder te kunnen loopen, maar weldra ziet men hier een voorover in de modder vallen, daar valt een zijn knie en pantalon stuk enz. Maar helaas, bijna altijd worden zij teleurgesteld, daar de omnibus van Snouck steeds het eerst aankomt en bovendien de woning van het boertje reeds 's morgens vóór acht uur vol is van patiënten, die den vorigen avond zijn gekomen of 's morgens per rijtuig”²¹.

Op vrijdag speelden zich soortgelijke taferelen in Zwolle af. In de jaren negentig was Stegeman, zoals vermeld, elke eerste dinsdag van de maand in Amsterdam aanwezig. “Te Amsterdam en Zwolle (...) maken bezoekers en rijtuigen file voor zijn tijdelijke woning”²². In Leeuwarden was hij in ieder geval in de periode 1900-1915 woensdags om de veertien dagen, in Steenwijk tussen 1895 en 1915 elke tweede dinsdag van de maand. Hij had in die laatste plaats een vast adres²³. Behalve groot was zijn populariteit ook langdurig, hoewel voor de pers de nieuwigheid en daarmee de nieuwswaarde er op den duur afging. Het aantal berichten uit het eerste decennium van de twintigste eeuw is beduidend geringer dan dat uit het voorafgaande. Alleen een bijzondere bezoeker, zoals Paul Kruger in 1901, trok nog de aandacht²⁴. Toch verminderde de patiëntenstroom niet. “De zitdagen, die alhier [Staphorst] gehouden worden, zijn nog steeds buitengewoon druk”, luidde het in 1911²⁵. Volgens het bericht uit Staphorst naar aanleiding van zijn tachtigste verjaardag was hij in 1920 “behalve Donderdags, op welken dag hij alhier zitdag heeft, alle dagen nog op reis”²⁶. Voor zijn patiënten hield dit in dat ze er redelijk zeker van konden zijn wanneer het boertje waar te vinden was – ze konden het waarschijnlijk ook in de krant lezen²⁷.

Op deze manier bestreek de genezer een groot deel van Nederland. Behalve in de vier noordoostelijke provincies en in Amsterdam, Arnhem en 's-Gravenhage gaf hij consulten in (onder andere?) Amersfoort en Soest. Hij huurde daartoe een kamer, meestal in een café of een hotel omdat daar ook voldoende wachtruimte was. Het is mogelijk dat het programma over de jaren veranderde. “Echter niet in alle steden kan hij het uithouden”, meende de schrijver van een brief aan *De Hofstad*, “want Stegeman stelt tot voorwaarde, dat de justitie hem ongemoeid laat. Doet de justitie dit niet, dan keert Stegeman, zeker om de bevolking voor het strenge optreden der justitie te straffen, niet terug”²⁸. Een Amsterdamse bezoeker (een agent in burgerkleding) kreeg zodoende in 1899 te horen “dat het Staphorster boertje wegens onaangenaamheden met de justitie vooreerst niet meer naar Amsterdam komt”²⁹.

Vervolgingen

Het medisch beroep was destijds, zoals nu, wettelijk beschermd; alleen onder zeer speciale omstandigheden mocht een leek geneeskundige handelingen verrich-

ten³⁰. In de praktijk gaf iedereen natuurlijk wel eens advies bij ziekte; "het aantal dergenen, die zich geroepen achten voor amateurgeneeskundige te spelen, is nog legio. Klaag in gezelschap over voortdurende maagpijn en ge zult eens hooren, hoevele welgemeende raadgevingen U worden verstrekt!"³¹ De grens van het toelaatbare was dan ook pas overschreden wanneer een leek, dat wil zeggen iemand die niet wettelijk bevoegd was, zijn of haar bedrijf of beroep van het genezen maakte en er een beloning voor vroeg. In de overwegingen van het Heerenveense kantongerecht bij een zaak tegen Stegeman werd het aldus geformuleerd:

"Overwegende toch dat onder het uitoefenen der geneeskunde als bedrijf moet worden verstaan, dat iemand er eene gewoonte van maakt geneeskundigen raad of bijstand te verleenen, dat hij op verschillende tijdstippen aan verschillende personen zoodanigen raad of bijstand verschaft, terwijl daaraan niet afdoet of hij tevens geneesmiddelen heeft verstrekt of voorgeschreven en voor zijn raad en bijstand belooning heeft genoten"³².

Tussen de letter van de wet en een daadwerkelijke vervolging bestond echter enige discrepantie. Niet iedereen was er evenzeer van overtuigd dat het onbevoegd uitoefenen van de geneeskunst steeds vervolgd diende te worden, de patiënten wel het minst. Voor een evaluatie van zowel de vervolgingen die tegen Stegeman werden ingesteld alsook van de discussies over het achterwege blijven daarvan, is het noodzakelijk rekening te houden met de omstandigheid dat provocatie destijds zonder al te veel scrupules en bezwaren kon worden toegepast. Zo sloeg het Haagse openbaar ministerie al in 1895 toe. "Op een zijner zittingdagen verschenen twee jongelieden (verbonden aan het politiekorps) die eenig kwalen voorwendden", aldus een verslaggever van de *Haagsche Courant*. De een, een 28-jarige klerk van politie, zei tegen het boertje dat hij "reeds gedurende 10 maanden last aan maag en borst" had, "gepaard aan pijn in het hoofd en koorts". De ander, een 37-jarige klerk, kwam met een verhaal over "hevige pijnen in de rug en moeite bij het urineeren". Er werden geen andere patiënten als getuige gehoord en op grond van hun verklaringen werd Stegeman tot f100 boete (of 20 dagen hechtenis) veroordeeld³³.

Het ontbreken van een bewijs van het vergriep kan dus nooit een doorslaggevend argument zijn geweest om van vervolging af te zien, al kon het inderdaad lastig zijn de nodige bewijslast rond te krijgen. De patiënten waren doorgaans niet al te loslippig: "t dient gezegd, 'n groot contrast met de wauwel-séances in de wachtkamer van den geneesheer in de groote steden", aldus de journalist van *Het Leven* in 1911³⁴. Die zwijgzaamheid werd weliswaar doorbroken wanneer de kundigheid van de genezer in het geding was (zie onder), maar strekte zich toch ook uit tot in de rechtszaal. Een woedende ambtenaar van het Steenwijkse openbaar ministerie zei bijvoorbeeld in 1895 dat Stegeman een getuige "op de teenen trapte om haar te beduiden dat ze niet te veel moest verklaren". Twee andere getuigen werden door de aanklager met een vervolging wegens meened bedreigd, omdat ze op een eerder tegen een veldwachter afgelegde verklaring terugkwamen³⁵. "De vereering voor dien man is echter zoo groot dat geen getuigen zijn te krijgen", meende de voorzitter van de Geneeskundige Raad van Overijssel en Drenthe³⁶.

Stegeman omstreeks 1900

In 1895 werd Stegeman vier keer veroordeeld; twee keer in Steenwijk, een keer in 's-Gravenhage en in Heerenveen. Ook de Zwolse Officier van Justitie was in dat jaar in hem geïnteresseerd, maar liet het kennelijk niet tot een vervolging komen. Er werd beweerd dat "zoo Stegeman te Zwolle werd gecalangeerd we-

gens het onbevoegd uitoefenen der geneeskunde, vonnis tegen hem zou moeten wijzen een rechter, die hij reeds menigmaal met zijn kwakzalverij een goeden dienst heeft bewezen”³⁷. Deze vervolgingen hadden een averechts effect. Het boertje mocht dan even uit een plaats wegblijven – in Den Haag en Steenwijk keerde hij in ieder geval vlug weer terug – over het algemeen versterkte het optreden van de justitie Stegemans populariteit eerder dan dat deze erdoor afnam. “In weerwil, of misschien ook ten deele ten gevolge van de herhaalde veroordelingen wegens het onbevoegd uitoefenen der geneeskunde, stijgt de roem van het Staphorster boertje en het vertrouwen op zijne bekwaamheid met den dag”³⁸. Eigenlijk kwam het optreden van de justitie te laat en was de genezer al in 1895 zo populair dat hij grotendeels onaantastbaar was geworden. Daarbij mocht zijn optreden wettelijk wel als een vergrijp te boek staan, in maatschappelijk opzicht werd het zeker niet zo gedefinieerd. “Wat zedelijk en maatschappelijk gedrag betreft, valt op den verdachte niets aan te merken”, schreef de Staphorster burgemeester³⁹. Stegeman was voornamelijk in de ogen van enkele medici – en vooral degenen die lid waren van de Vereniging tegen de kwakzalverij – een misdadiger. In de woorden van “een medicus uit het Noorden”: “mochten ook de autoriteiten eindelijk inzien, dat er strenge maatregelen moeten genomen worden tegen lieden, die zich thans ongestraft schuldig maken aan ‘manslag’”⁴⁰. Een van zijn Asser ambtgenoten stond er nuchterder tegenover. “Van maatregelen van Regeeringswege verwacht spr. niet veel”, tekende een journalist op tijdens een lezing voor onderwijspersoneel. “Het beste zal zijn de menschen voortdurend op het onnuttige en schadelijke van kwakzalversmiddelen te wijzen”⁴¹.

De vervolgingsgezinde medici werden niet alleen gefrustreerd door zwijgzame zieken. De inspecteur van het geneeskundig staatstoezicht voor Overijssel en Drenthe ondernam diverse pogingen om de genezer in Zwolle te doen vervolgen; doch kreeg weinig hulp van medici, die “tot het aanbrengen van goed geconstateerde feiten nauwelijks in staat en ook niet zeer geneigd waren”⁴².

“En wat de doctoren te Zwolle van hem zeggen? Bitter weinig, Mijnheer de Redacteur! Ze laten hem ongemoeid. Ze begrijpen, dat, zoo ze tegen het Staphorster boertje te velde trokken, dit zou opgevat worden als jalousie de métier. Enkelen hunner zijn oprecht genoeg te verklaren, dat hij het in sommige gevallen wél weet en zij lachen wanneer hun patiënten, die wat ongeduldig beginnen te worden, hen dreigen het ‘hooger op’ te willen zoeken. Dit ‘hooger op’ doelt dan op Stegeman”⁴³.

Ambtenaren van het openbaar ministerie waren zo af en toe wel geneigd aan de aandrang van enkele medici toe te geven (eigen initiatief schijnen ze nauwelijks ontwikkeld te hebben), hetgeen vervolgens in 1899 en 1900 tot strafzaken voor de kantongerechten van respectievelijk Amsterdam en Amersfoort leidde. Ook in de laatste zaak was gebruik gemaakt van uitlokking. Een rijksveldwachter had zich voorgedaan als een tuinman met “maaglijden” en was met enige moeite tot de “dokter” doorgedrongen⁴⁴. Maar zelfs wanneer het hen al lukte het justitiële apparaat in werking te stellen, beseften de initiatoren dat zoiets in Stegemans geval weinig zin had: “een vervolging (zou) weinig baten, ook al werd de man veroordeeld. De boeten waartoe hij wordt veroordeeld, worden dadelijk voor hem be-

taald”, luidde het in de Geneeskundige Raad van Overijssel en Drenthe in 1898⁴⁵. Bovendien wist Stegeman zich vanaf begin 1900 helemaal gedekt. “De consulten zullen bijgewoond worden door zekeren dokter Voorman”, meldde de *Provinciale Drentsche en Asser Courant*. “Een zeker Dr. FOREMAN is opgetreden als helper van STEGEMAN, die ’t blijkbaar niet langer durfde wagen de justitie te trotseren”⁴⁶. Met een arts die zijn adviezen sanctioneerde naast zich was het boertje gevrijwaard van vervolging wegens het onbevoegd uitoefenen van de geneeskunst⁴⁷. Een machteloos cynisme begon bezit te nemen van de kwakzalverijbestrijders. Toen de mare ging dat Stegeman op tournee door Amerika zou gaan, verzuchtten ze: “Wij voorzien al een groote toename in het ziekte- en sterftcijfer in ons land gedurende den tijd, dat die weldoener der menschheid hier geen consulten kan houden”⁴⁸. Foreman overleed evenwel in 1906 en Stegeman zette de praktijk zonder arts voort⁴⁹.

Alleen in 1915 sloegen de vervolgingsgezinden nog eenmaal toe. “Een gewone kwakzalver ziet het publiek – ’t zij men al dan niet baat bij hem vond – in ‘het boertje’ zeer zeker niet, en de justitie blijkbaar ook niet, want jaren lang heeft men hem ongestoord laten ‘dokteren’”, aldus de rechtbankverslaggever. De directe aanleiding voor deze laatste oprisping was een klacht van een arts te Frederiksoord (Dr.), die verstoord was geraakt toen een patiënte van hem in plaats van een operatie in het ziekenhuis te Zwolle een bezoek aan het boertje had verkozen en vervolgens was overleden. “Hoewel hij – ’t werd door hem voor de rechtbank gezegd – respect voor het Staphorster boertje heeft, meende hij, dat deze van acute behandeling, gelijk ’t meisje noodig had, moest afblijven”. De arts meldde het geval aan de inspecteur van het geneeskundig staatstoezicht en deze schakelde de justitie in⁵⁰. De arts was wel op een zeer specifiek moment op z’n tenen getrapt. Destijds was er namelijk net een felle strijd gaande over de ‘vrije’ uitoefening van de geneeskunst, ofwel het ‘artsenmonopolie’. Zoals enigszins gepopulariseerd in *Het Leven* werd uitgelegd:

“Want het gaat er niet om, of het al lógischer en béter zijn zal met een migraine of een suikerziektesymptoom naar den dokter dan naar den goudsmid te stappen, de zaak zit ’m veel dieper; omdat de varkensslager, die Uw horloge misschien niet repereeren *kan*, het in ieder geval wel *mág* en de piano, zijnde natuurlijk beter bij den instrumentmaker gekocht, den apotheker toch door geen enkel wetsartikel *verboden* is in piano’s handel te drijven. Te dokteren evenwel is aan iederéén ontzegd, die géén dokter is! Of je iemand beter maken *kunt* já of néén, dáár wordt niet naar gevraagd; als je je doktersbul niet hebt, duldt de wet het niet!”

Dit principiële argument ging vergezeld van de overtuiging dat er een aantal geneeswijzen was opgekomen buiten de medische wereld, zoals “koudwatergeneezingen, kruidkuren, speciale voorschriften, en niet het minst hypnotische mesmeristische en andere psychologische geneesmethoden” waar zieken wel degelijk iets aan hadden gehad⁵¹. Stegemans laatste rechtszaak is te beschouwen als een zet in deze tot in het parlement gevoerde tweekamp⁵². Zolang de wet niet gewijzigd was, vond de verantwoordelijke minister, moest ze “geheel naar haren geest” worden toegepast⁵³. En “beroemdheden, die zich in een zekere reputatie verheugen”, zoals Stegeman, De Haas of Bijsterveld⁵⁴, waren destijds dus extra voor

vervolgving vatbaar. Althans bij de Staphorster leidde dat tot enkele kluchten die de justitie alleen maar werk bezorgden en op het doen en laten van de genezer geen enkele merkbare invloed uitoefenden. Voor het kantongerecht in Steenwijk kwam hij maar niet, "omdat hij zitdag hield te Leeuwarden". Zijn vaste verdediger, de Zwolse advocaat en procureur J. van Setten, noemde hem steevast "prof. Stegeman". "De naam 'boertje' was z.i. geen verkleinwoord van 'boer', maar een verkorting van 'Boerhave'". Ook bracht hij naar voren dat "een adellijke dame" hem ooit had verzocht voor "prof. Stegeman" op te treden, "alle kosten en boeten werden door haar betaald"⁵⁵. Tijdens het hoger beroep in deze zaak voor de Heerenveense arrondissementsrechtbank merkte hij zelfs op "dat ook het opleggen van een hoge boete bekl. zeker niet zal weerhouden, om door te gaan"⁵⁶. De zaak kwam zelfs voor de Hoge Raad, waar voornamelijk juridische spitsvondigheden te berde werden gebracht⁵⁷.

Voor het publiek was het grotendeels achterwege blijven van vervolgingen des te meer een bewijs voor de vaardigheden van de genezer. "Ze durven den man niets te doen, omdat ze wel weten, dat hij dokters en professoren te knap af is", heette het al in 1899⁵⁸. In zijn necrologie werd ten slotte geconcludeerd: "maar dat hij niet blootgestaan heeft aan een voortdurende scherpe vervolging als zooveel anderen, die met minder goede bedoelingen speculeerden op de kwalen van hun medemenschen, bewijst wel, dat hij niet gerekend behoort te worden tot deze groep". Hij was, kortom, geen kwakzalver geweest⁵⁹.

'Volksgeneeskunde'

De aandacht die het Staphorster boertje tijdens zijn leven ten deel viel, is omgekeerd evenredig met de latere interesse voor zijn praktijken door wetenschappers of zelfs amateurs⁶⁰. Dit geldt voor vrijwel alle boertjes, wonderdokters, duivelbanners, strijkers, of hoe onbevoegde genezers ook aangeduid werden. De reden voor dit onderzoekshiaat dunkt me vooral te liggen in de manier waarop in Nederland tot dusverre de 'volksgeneeskunde' werd omschreven, immers het studieveld waar men bij uitstek belangstelling voor dit soort genezers zou mogen verwachten⁶¹. Volgens de Gorinchemse arts Van Anandel, die als eerste een proefschrift hierover schreef, diende er een onderscheid gemaakt te worden tussen volksgeneeskunde en kwakzalverij. Een volksgeneeskundige die vaste spreekuren ging houden en zijn patiënten tegen een vastgesteld tarief ging behandelen overschreed de grens en was als kwakzalver te bestempelen; "maar toch blijft er een verschil bestaan tusschen deze soort kwakzalvers, zooals bijv. het Staphorster boertje, in wiens middelen nog dikwijls de echte volksterapie te herkennen is en de kwakzalversfirma's, die door middel van pers en allerlei handige reclames het publiek misleiden"⁶². Nadere beschouwing van Van Anandels omschrijving van volksgeneeskunde leert dat niet de genezer, maar het geneesmiddel centraal stond:

"onder volksgeneeskunde verstaat men alles, wat het volk, steunende op mondelinge of schriftelijke overlevering, op eigen initiatief en op eigen verantwoording aanwendt, om ziek-

ten of verwondingen te genezen, dus zonder daarbij medische hulp of voorlichting in te roepen⁶³.

Het onderwerp 'volksgeneeskunde' was, zij het in negatieve zin, gedefinieerd vanuit de officiële geneeskunde. Van Andel hanteerde daarbij een sociaal-evolutionistisch model, dat de medische wetenschap – hoewel niet perfect – aan het einde van “de ontwikkeling” stelde. De “schat van overleveringen en eigenaardigheden” die de “volksgeneeskunde” was vormde zijns inziens de getuigenis van een “primitiever tijdperk van ontwikkeling”. De zieke die zijn toevlucht tot dergelijke middelen nam, was volgens Van Andel niet meer in staat zelf na te denken: “is men ziek, dan verstomt de logische redeneering”. De arts vervolgde: “Dan tracht niet alleen het volk, maar ook de meer ontwikkelde door het toepassen van huismiddelen, die hem van allerlei kanten worden aanbevolen, of door het inroepen van de hulp van kwakzalvers of wonderdokters de genezing te verkrijgen, die onder deskundige behandeling uitbleef”. Van Andel was ondanks zijn negatieve definitie nog relatief positief gestemd over die middelen, hij vond ze althans interessant genoeg om er een verzameling van aan te leggen. Ronduit afwijzend was hij tegenover de “kwakzalverij”, tegen degenen die (“volks”-) geneesmiddelen hadden vercommercialiseerd. De “volksgeneeskunde” werkte tenminste nog belangeloos en maakte “van het genezen geen vak of onderneming”; “kwakzalverij is een grove vorm van oplichterij; terwijl de volksgeneeskunde te goeder trouw is en vast vertrouwen stelt in de werkzaamheid harer voorschriften⁶⁴. En oplichters, zo blijkt uit deze stellingname, bestudeert men niet.

De omschrijving van 'volksgeneeskunde' mag een verwijzing naar een 'primitief' verleden met het object van de overkoepelende volkskunde gemeen hebben, de bepaling van de sociale component daarin, van het 'volk' in de 'volksgeneeskunde', is uitermate specifiek voor het door artsen gedomineerde deelgebied. De bepaling van 'volk' als 'leek met welke sociale achtergrond dan ook' is zelfs strijdig met noties van 'volk' als lagere sociale klassen of plattelandsbevolking. Dit laatste 'volk' had zeker niet het monopolie over de 'volksgeneeskunde'. Toch leidde deze discrepantie niet tot theoretische discussies onder volkskundigen⁶⁵. Personen, dat wil zeggen de zogenaamde 'dragere van de volkscultuur' of de gebruikers van de 'volksgeneesmiddelen', waren noch in de volkskunde, noch in de volksgeneeskunde belangrijk.

Vreemd genoeg liet Van Andel zijn opmerking over de geneesmiddelen van het boertje niet volgen door enige voorbeelden, hoewel hij daar toch over beschikte⁶⁶. Stegeman verstreekte voor verschillende kwalen verschillende medicijnen, maar hield er kennelijk andere ziekte-definitie op na dan zijn gestudeerde tegenhangers. Een teringlijderes kreeg bijvoorbeeld op basis van een urinediagnose een poeder bestaande uit *zoethout*, *kalmuswortel*, *gemberwortel*, *sennablade* en *zwavel*, welk mengsel vooral een laxerende werking heeft⁶⁷. Waarschijnlijk zaten dergelijke ingrediënten ook in de pakjes met “poeder die geelachtig van kleur was”, die in 1895 aan patiënten werden gestuurd en waarover de apotheker in Heerenveen meedeelde dat ze “geene schadelijke bestanddeelen bevatten, mits zij niet in te groote hoeveelheden worden gebruikt, en dat ze allen voorkomen in de

pharmacopaea Neerlandica”⁶⁸. Kanker zou genezen kunnen worden met een mengsel van *zoethoutpoeder*, *dubbelkoolzure soda* en *zwavelzure magnesia* (*Engelsch zout*)⁶⁹. Volgens zijn tegenstanders had het boertje “blijkbaar voorliefde voor laxeerende stoffen”⁷⁰. Naar zijn eigen mening was dat meer het gevolg van de klachten: “De meeste kwalen, zegt Stegeman, komen uit gebrekkige spijsvertering voort, en dikwijls heeft hij hier zeker geen ongelijk in. (...) Echter zegt hij: ‘echte kanker is ongeneeslijk, maar er is veel wat voor kanker gehouden wordt en ’t niet is’”⁷¹. Tegen duizelingen gaf hij *roode terpenhijn* en *aether*, welke druppels eveneens goed waren voor toevallen en langdurige hoofdpijn (de laatste twee diagnoses waren van een arts)⁷². De genezer zal deze klachten hebben gerangschikt onder de zenuwziekten, “een der meest voorkomende ziekten van onze drukke en veelbewogen eeuw”, zoals in een door een van zijn zonen samengestelde brochure te lezen valt⁷³. Voor minder algemene kwalen werden speciale middelen verstrekt, bijvoorbeeld *paardestaart* en *duizendguldenkruid* tegen doofheid⁷⁴. De Haagse politieklerk die problemen had met plassen kreeg beukebladeren in brandewijn voorgeschreven, terwijl een schaapherder bij wie een arts een “tuberculeus proces” aan de knie had geconstateerd de raad kreeg “’s morgens bij het uitlaten van zijn schapen de vers gevallen keutels in een lap te verzamelen en deze bij wijze van compres op zijn knie te leggen”⁷⁵.

“En wat zijn medicijnen betreft, die wel eens deskundig onderzocht zijn en dan in hoofdzaak gelijk bleken aan middelen, die bestudeerden voorschrijven, heette het, dat hij ’s morgens als de dauw nog op de landen lag, zijn kruiden zocht, om daar eigenhandig geneesmiddelen uit te bereiden, die hij krachtiger noemde dan de apotheekvoorraden”⁷⁶.

Uit wat voor mensen bestond Stegemans clientèle? Gezien de stroom van patiënten die hij dagelijks te verwerken kreeg, lijkt het nauwelijks zinvol de anteceden-ten na te trekken van de enkelen onder hen die nog te achterhalen zijn, dat wil zeggen de getuigen in de rechtszaken. Zelfs als hun sociale status in statistisch opzicht een gemiddelde van dat van het hele publiek zou vormen, zou er toch een zekere vertekening optreden.

“Nu zult gij wellicht zeggen, Mijnheer de Redacteur: nu ja, ik wil gaarne aannemen, dat Stegeman een zeer grooten toeloop heeft van die menschen, die komen aansnellen op het “boeren, burgers en buitenlui”, maar de ontwikkelden danken toch hartelijk voor zijn zelfjes en drankjes. Welnu, indien gij dit mocht meenen, dan hebt gij het mis. Ik zeg U, dat de crème de la crème tot hem komt. Hier spreek ik van wat ik met eigen oogen heb aanschouwd”⁷⁷.

De algemene opmerking van Van An del over de gebruikers van de ‘volksgeneesmiddelen’ lijkt wat de patiënten van het Staphorster boertje betreft terecht. Al kon het consulteren van Stegeman door leden van de hogere klassen zeker ook een onderdeel van de verhalencyclus rond een genezer vormen – en daardoor een extra bijdrage aan diens populariteit leveren – in dit geval gaat het mijns inziens om meer dan alleen een verhaal. “Als Stegeman beweert, dat hij klandisie heeft onder de eerste standen in Arnhem, Amsterdam en Zwolle, zegt hij niets te veel, en dat hij te Arnhem wel eens met equipage van den trein zal gehaald zijn, weet ik ook bijna zeker”, aldus de schrijver aan het *Utrechtsch Dagblad*. “Ook hier in Utrecht ken ik personen uit de eerste kringen, die hem geraadpleegd hebben en bij

hem baat vonden”⁷⁸. Dergelijke patiënten traden vanzelfsprekend nooit als getuige tegen Stegeman op; hun waarneembare inbreng in de rechtszaken beperkte zich tot het betalen van de boetes. Voorts figureerden ze in het pleidooi van Van Setten, die bijvoorbeeld in Amersfoort “een helder licht (liet) vallen op het feit, dat tallooze grootwaardigheidsbekleders bij Stegeman met succes hulp zochten”⁷⁹. “Deze man is zelfs door twee doktoren, door rechtsgeleerden in consult geroepen”, sprak dezelfde advocaat in 1915 voor het Heerenveense gerecht⁸⁰. En ten slotte is er de volgende zeer verhelderende, aan Stegemans broer Jan toe te schrijven mededeling over het boertje: “Te kump bie den riekdom en bie alle groote lû aan huus en zie bint dikke vrenden met um”⁸¹.

Aantrekkingskracht

De populariteit van Stegeman lokte behalve patiënten ook kapers. In Amsterdam liep een man op klompen rond die beweerde dat hij het Staphorster boertje was. De politie waarschuwde er zelfs voor, wat tegenstanders de opmerking ontlokte dat deze toch “nuttiger werk” had te doen⁸². Te Goor inde iemand onder de naam ‘het Staphorster boertje’ geld voor flesjes met een middel tegen reumatiek⁸³. Een logementhouder te Almelo gaf voor, een zwager en later een zoon van het boertje te zijn⁸⁴ – Stegemans portret zal een redelijke verspreiding hebben gehad zodat mannen die zich voor hem uitgaven het risico liepen ontmaskerd te worden⁸⁵.

Bij het zoeken naar verklaringen voor de enorme populariteit dringt er zich één onontkoombaar op. Zoals Staphorsts burgemeester in 1895 al schreef, had Stegeman de naam “velen te hebben genezen die te vergeefs geneeskundige hulp hadden ingeroepen”⁸⁶. “Vooral die tot dusver vruchteloos hulp zochten bij heeren medici trekken in grooten getale naar ’t boertje”, merkte een journalist op⁸⁷. Ook in de verslagen van de rechtszittingen duikt dit motief telkens op. De ene getuige was “een vrouw die veel gemedicineerd had zonder daarbij baat gevonden te hebben”, de andere “leed aan een maagkwaal, waarover hij al jarenlang tevergeefs verschillende doktoren had geraadpleegd”⁸⁸. “Als de menschen bij de dokters geen baat vinden, dan komen zij het bij mij eens proberen en willen dat ik hen beter maak”, zou Stegeman ooit gezegd hebben. “In Zwolle is hij algemeen bekend, en gaat menigeeen die aan ’t sukkelen is, eens proberen of ’t boertje er ook wat op weet”⁸⁹. Hoewel de medici inmiddels de medische markt domineerden en in de meeste gevallen de eerste keuze van de zieken vormden, oversteeg de vraag naar genezers (van wat voor signatuur dan ook) het officiële aanbod. Naar mijn idee had dat niet zozeer met het aantal afgestudeerde artsen te maken, alswel met de (culturele) kwaliteit van hun produkt, of juist het gebrek daaraan. Onbevoegden slaagden er dikwijls beter in het vertrouwen van de patiënten te winnen, wat onder meer met het volgende geval wordt geïllustreerd.

Een Amsterdamse abonnee van *De Telegraaf* schreef uitvoerig over het ziekteverloop van zijn vader, die door doktoren en professoren vanwege maagkanker was afgeschreven en voor wie op het laatst een somnambule en het Staphorster boertje waren geraadpleegd: “Stegeman blijft in dankbare herinnering bij ons voortleven en telkens wanneer ik hem te Amsterdam ontmoet, ben ik hem dank-

baar dat hij de persoon is geweest, die mijn vader zijn leven nog ongeveer een week heeft gerektd. Deze brief levert een duidelijk voorbeeld hoe een keuze werd gemaakt tussen 'wetenschap' en 'kwakzalver': wat voor de medici kanker was, betitelde Stegeman als 'slijm'. "Er werd op het slijm door hem gewerkt, met dit gunstig gevolg dat mijn vader binnen 23 uren tijds drie volle kamerpots met slijm had overgegeven en weer een en ander voedsel kon binnenkrijgen". Na Stegemans behandeling werd de toestand van de zieke als verbeterd geïnterpreteerd, terwijl dat na het consulteren van artsen – die het overigens onderling oneens waren of er geopereerd moest worden – geenszins het geval was. Dat de patiënt toch overleed was in dit proces van meningsvorming van minder belang en leidde hooguit tot de gedachte: "hadden we 't Staphorster boertje eerder gekend, vader zou stellig genezen zijn ... en dat de doctoren 't allen mis hebben gehad". Wel verzocht de "huisdokter" nog sectie te mogen laten verrichten, "opdat dan juist zou kunnen onderzocht wie gelijk had gehad", maar de weduwe weigerde toestemming: "mijn moeder vond dat mijn vader in die vier maanden genoeg geleden had om hem na zijn dood nog te laten kerven en snijden; zij hield te veel van hem en kon dit niet over haar verkrijgen"⁹⁰.

Het hele scala argumenten en verhalen ten gunste van Stegeman werd ook in de wachtkamer in Staphorst afgedraaid:

"Een heeft een zwager, wien het vleesch van het gezicht rotte; bij stukken viel de baard er zoo maar af. De dokters konden hem niet helpen, en hoewel geen vertrouwen in hem hebbend, ging hij, ten einde raad, naar het Staphorster boertje. Deze hielp hem in drie weken van zijn ziekte af niet alleen, maar zelfs de baard groeide weer aan, en nu is er niets meer van te zien.

Een ander had iemand met een zwakke borst, door de hulp van Stegeman tot een man met een ijzeren borstkas zien worden, en een derde vond, dat het boertje er toch zeker wel wat van moest weten, daar anders gravin B... die op reis was, en in Tyrol vertoefde, hem niet daaraan had laten komen, toen ze ziek was.

Een ander weer, toegevend dat Stegeman's raad ook wel eens niet hielp, verdedigde zich door te zeggen, dat de dokters soms nog wel erger zijn; die bederven vaak alles. En nu volgde nog een verhaal van een vriend in Utrecht, die een gezwel had aan den hals, dat er al tweemaal uitgesneden was, maar telkens weer was opgekomen en waarvan Stegeman, wiens hulp daarna werd ingeroepen, verklaarde, dat hij niet zeker was dezen patiënt te kunnen genezen, daar er al veel te veel in zijn gezwel was gesneden – zoo'n looze guit!"⁹¹

Negatieve berichten legden weinig gewicht in de schaal. Een patiënt mocht aan *De Telegraaf* schrijven "geen zweem van vooruitgang is er in mijn toestand te bespeuren", en het bericht mocht worden verspreid dat een arbeider aan tetanus was overleden na advies van het Staphorster boertje⁹², de bezoekers bleven toestromen en namen zelfs lange wachttijden voor lief. (Al werd uit de mond van een man die met de urine van zijn vrouw bij Stegeman was geweest en zeven of acht uur had moeten wachten opgetekend: "daar kan je gezond heengaan en er ziek weer van thuis komen, want dat is geen dag, dien ik gemaakt heb")⁹³. Het boertje ontving drie à vier mensen in een uur⁹⁴ en wekte zodoende de indruk dat hij aandacht aan ze schonk. Hij stond er tevens om bekend dat hij voor zijn consult niet betaald hoefde te worden. "Hij vraagt geen geld, maar neemt een cadeau-

tje natuurlijk gaarne aan. Bij onvermogen, en zulken helpt hij er velen, (is) er geen sprake van eene gift⁹⁵. De medicijnen moesten wel worden vergoed en in Amsterdam en Den Haag betaalden bezoekers voor het volgnummer⁹⁶. Op deze wijze werd in ieder geval de bepaling in de wet omzeild waarin het onbevoegd uitoefenen van de geneeskunst was gerelateerd aan de beloning voor raad of bijstand. Het idee vatte zelfs post dat de behandeling van een genezer alleen succesvol kon zijn wanneer hij daar geen beloning voor vroeg⁹⁷. Maar de belangrijkste betekenis van deze transactie lijkt me te zijn dat de bezoeker zelf kon bepalen wat de diagnose hem of haar waard was.

Stegeman liet zijn patiënten ook op andere wijzen hun eigenwaarde behouden. Hij gaf ze niet alleen tijd en aandacht, hij bewaarde ook lichamelijk afstand. Tijdens een consult was hij niet erg loslippig en keek hij meer dan hij sprak. Een vrouw uit Oranjewoud (Fr.) kwam in 1895 op een van de zittingen van het boertje, “die haar sterk fixeerde, soms zijn hoofd met de hand ondersteunende, soms zijn oogen achter de hand verbergende”⁹⁸. Bezoekende journalisten constateerden dit ook: “Hij zei geen woord, en als ik niet begonnen was met te vertellen, dat ik bij hem gekomen was om genezing te zoeken van den verschrikkelijken last dien ik had van duizelingen, dan stond hij mij nu nog aan te kijken, denk ik”⁹⁹.

“Hij wees me ’n stoel, ging zelf kalm, voorzichtig zitten, staag trekkend aan z’n sigaar, die gepland was in bont, gekromd één-centspijpje. Zoo toefden we ’n oogenblikje zwijgend tegenover elkaar, en ik had den tijd om hem eens goed op te nemen, z’n grijzen kop te zien met groot-breedten neus en dito mond, met plumpe kin en toegenepen oogleden, rimpelig, met groeven doorploegd hoofd, dat daar krachtig vanuit ’t halfduister opvlekte, stoer boven z’n eenvoudig-boersche kleedij stond, ’n omzoomd jekkertje en vest, slap boordje met stropdas en de twee vermaarde metalen knoopjes. Dan, na ’n poosje, vroeg er zacht gemoedelijk z’n stem:

– En ook nie goed in order, mien jong?

– Nee meneer! zei ik hoestend – ’k Heb zoo’n last van slapelooze nachten, den laatsten tijd, ziet u. En als ik dan ’s morgens opsta, dan heb ’k zoo’n pijn in de lendenen en zoo’n hoofdpijn vaak.

Hij loerde me ’n tijdje aan, zoo doordringend, dat ik al bang werd, dat hij mijn truc ging doorzien. Dan informeerde hij weer kalm, rustig:

– Zoo ... en pien in de rug! Woar, bie de schouwerblajen of meer in ’t kruus?

– In ’t kruus, meneer!

– En heufpien? Achter in d’n kop of meer in de oog-streek?

– Bij de oogen! zei ik, over m’n kijkers aaiend. Hij ging d’r weer zitten mijmeren, gestadig smokend, blazend blauwe wolken de kamer door. Dan schraapte hij ’n paar maal z’n keel, krabde zich ’s op z’n grijzen, ongekamden kop, keek ’s bedenkelijk, zei ’s hm, stelde vervolgens z’n diagnose:

– Ja, mien jong ... je zult je overwerk hebbe ... ’t zinne zenuwe, zie je ... D’r kun je dan ’s nachts nie van slape, die drukke op ’t heuf!”¹⁰⁰

Aan de diagnose lagen het verhaal van de bezoeker en de eigen waarneming van de genezer ten grondslag; na een zieke “te hebben onderzocht, althans met een onderzoekenden blik te hebben aangekeken”, staat er enkele malen in een procesverbaal¹⁰¹. “Hij beschouwde het kind weer, zonder het te onderzoeken, en zei dat het wat vooruitging en dezelfde poeders moest doorgebruiken”¹⁰². Aanraken deed hij nauwelijks. Het boertje wist kennelijk de juiste combinatie van betrok-

kenheid en afstandelijkheid over te brengen. Samen zullen deze verschillende elementen er toe bijgedragen hebben dat patiënten zich op hun gemak voelden en de genezer vertrouwden. "O, je wist half niet, hoe 'n goed man hij was. Een, die hart voor z'n patiënten had, al was die nou niet zoo geaksameneerd ... hij wist de menschen toch m'r te helpen!"¹⁰³ Stegemans broer Jan, gevraagd naar de redenen van het succes, gaf ten antwoord:

"Nou, ziet!, doar eb ik ook wel eens over 'edacht. Woar 't um eigenlijk in zit, dat is ook niet zoo in de middels. Het zit 'em in 't geleuve. Dèt mût er wèzzen. En dat ebben de menschen in de dokters zeker niet genog. In mien en in mien breur geleuven de menschen wèl, ziè je. En as je dan nog zulke bôvenste beste middels ebt, dan mutten ze wel bëtter worden"¹⁰⁴.

Stegemans gedrag tegenover zijn patiënten – en de manier waarop zij dat interpreterden – vormt niet alleen een verklaring voor de populariteit die hijzelf genoot. Door gebruik te maken van het spoor vermenigvuldigde hij zijn praktijk en wist hij in feite de plaats in te nemen van een aantal andere genezers. Zodoende kan de analyse van zijn geval tevens een antwoord bieden op de meer algemene vraag waarom veel mensen naar een onbevoegd genezer trokken. Vooral in de manier van omgang met de patiënten schuilden de grootste tegenstellingen met de artsen: die besteedden relatief minder aandacht en tijd aan hun patiënten, praatten meer (en vooral onbegrijpelijk), raakten hen meer aan en waren meer op geld gericht. Onder andere bij Foreman komen dergelijke verschillen naar voren. "He, die was zoo op de penning; die zat al, als je de kamer binnen-kwam, d'r op te loeren, wanneer die je centers kos vragen"¹⁰⁵. Of zoals een onderzoekend journalist in Den Haag het vertelde:

"Stegeman opteert voor 'zenuwen'. De dokter [Foreman] denkt dat ook, prevelt een paar woorden Latijn. Ik hoor zoo iets van 'pectora' en van 'sensitieve zenuw'. (...) De dokter zal eens luisteren, zet het dopje eerst op mijn overhemd, maar dat gaat toch niet. Overhemd omhoog. Het hart blijkt volkomen gezond. 'Je ziet er ook te gezond uit voor een hartkwaal' – zegt Stegeman".¹⁰⁶

Nogmaals 'volksgeneeskunde'

In hun houding tegenover wat zij met 'volksgeneeskunde' en 'kwakzalverij' aanduiden verschilden de artsen eveneens van het gros van het publiek. Ze lieten dat zelf ook met een hautaine betweterigheid kennen, getuige hun opmerkingen over de primitieve irrationaliteit waarmee iedereen behept zou zijn die er andere opvattingen over ziekte op nahield. De grenzen tussen 'kwakzalverij' en 'volksgeneeskunde' waren in laatste instantie meer medisch-politiek dan inhoudelijk. Het Staphorster boertje viel niet buiten de 'volksgeneeskunde' omdat sommige van zijn middelen ook in de *Pharmacopaea* stonden, maar omdat hij niet in een veilig verleden kon worden teruggedrongen. Om dezelfde redenen waren de onderzoekers van de 'volksgeneeskunde' niet geïnteresseerd in wijdgeadverteerde 'geheimmiddelen' als Pinkpillen en dergelijke, die toch veel gevraagd waren¹⁰⁷. Stegemans activiteiten zijn ook te beschouwen als een goedlopend bedrijf, dat zelfs nu nog bestaat. Na zijn dood in begin 1922 zetten zijn zonen de zaken voort en

later hun nakomelingen. "Overall worden zittingen gehouden en overall komen talrijke patiënten, met alle mogelijke kwalen en ziekten behept, raad inwinnen en genezing zoeken"¹⁰⁸.

Aangezien het onderscheid tussen 'kwakzalverij' en 'volksgeneeskunde' door medici was bepaald, hoeft het niet te verwonderen dat 'volksgeneeskunde' als ongevaarlijke restcategorie uiteindelijk samenhang met de (nationale) medische politiek van die dagen, die er vooral op was gericht het verkregen beroepsmonopolie te handhaven. Na Van Andel heeft het Nederlandse onderzoek naar 'volksgeneeskunde' zich nauwelijks verder ontwikkeld en is zijn definitie gehandhaafd zonder dat de gebruikers zich van de relatie met het medische professionaliseringsproces bewust toonden¹⁰⁹. Die definitie is ook nog in vrijwel dezelfde bewoordingen en zinsbouw terug te vinden in het boek van de huisarts Van Dijk, de meest recente poging tot een overzicht van de 'volksgeneeskunde' in Nederland. Typerend voor de afhankelijkheid van culturele definities van een actuele situatie is wel dat hierin de zogenaamde 'alternatieve geneeswijzen' als aparte categorie worden opgevoerd. "Het verschil ligt ook hier in het feit dat alternatieve geneeswijzen beroepsbeoefenaars kennen, zoals acupuncturisten, natuurgeneeskundigen, magnetiseurs e.a. en de volksgeneeskunst niet"¹¹⁰. Deze laatste poging tot afbakening geeft vooral een ten opzichte van de medische stand ontwikkelde statusverhoging der 'alternatieven' weer¹¹¹. Zij is nauwelijks het resultaat van een kritische beschouwing van het onderwerp van onderzoek.

'Volksgeneeskunde' verwijst niet naar een vaststaand materieel object en is helemaal niet als universeel te beschouwen – in tegenstelling tot wat sommige onderzoekers doen voorkomen¹¹². Wel kan de relatie tussen 'volksgeneeskunde' en medische politiek voor meer landen worden vastgesteld. "Diese definitorische Festlegung hat der Volkskunde den Blick für die historischen und aktuellen Äußerungs- und Aneignungsformen medikaler Kultur im umfassenden Sinne einer spezifischen Reproduktionsform physischen und sozialen Lebens verstellt"¹¹³. Anders geformuleerd, het voorvoegsel 'volks' duidt niet op een sociale categorie, maar op een negatief culturele: het betreft een cultureel verschil zoals dat door de onderzoekers, in dit geval door medici, is benoemd. Inzicht in wat mensen onder ziekte verstaan en in de manier waarop ze ermee omgaan kan daar nauwelijks uit voortkomen.

De meest radicale, maar ook meest logische gevolgtrekking waartoe deze bevinding moet leiden behelst de afschaffing van de tweedeling 'volks-' en 'schoolgeneeskunde' als uitgangspunt van onderzoek (niet als onderwerp van onderzoek). "Die Frage ist: Wie werden Krankheitsprobleme bewältigt – und dies ist nicht nur eine naturwissenschaftliche, sondern eine kulturelle Frage". Bijgevolg kan het object van studie ook beter worden aangeduid met 'Heilkultur', genezen als culturele categorie, dan met 'volksgeneeskunde'¹¹⁴. De verwijdering van het in sociaal opzicht volledig inhoudsloze voorvoegsel 'volks' kan juist een noodzakelijke aandacht dichterbij brengen, zowel voor de sociale aspecten van ziekte en gezondheid, alsmede voor de sociale positie van de verschillende participanten in genezingsprocessen en in debatten daarover.

De doorbreking van het medisch monopolie bij de studie van ziekte en gezondheid heeft onder meer de vraag naar de keuzes van de zieke voor een bepaalde genezer belangrijk doen worden¹¹⁵. De analyse van de praktijk van een populaire genezer als Peter Stegeman maakt het aannemelijk dat het antwoord op die vraag vooral te vinden is in culturele aspecten als het gebruik van taal en de betekenis van afstand bij de directe communicatie tussen patiënt en genezer. Meer, vooral vergelijkend onderzoek naar de praktijken van andere genezers, zowel de bevoegde als de onbevoegde, is wenselijk.

The 'Staphorster boertje'. The medical practice of Peter Stegeman (1840-1922)

Within Dutch medical and even socio-cultural history, systematic research into unlicensed medical practitioners – by some considered miracle workers ('wonderdokters'), by others called quacks – has been severely neglected. This monographic essay about the rumours and reception of one of the most famous practitioners from around 1900 is meant to supply a (partial) remedy for this historiographical weakness. Based mainly on numerous newspaper articles and a few criminal records, it looks at the popularity, prosecution (or lack of it), and prescriptions of a medical entrepreneur. The reasons for this man's renown are sought in the components of communication with his clientele. The 'boertje' (according to his solicitor the diminutive of Boerhaave) diagnosed his patients by looking at them and listening to their stories. He refrained from touching them and did not use medical jargon. Nor did he want payment for his advice, though he did ask a small compensation for his medicines. Couched in the analysis of his actions and agenda there is a critique of folk medicine, which is exhibited as a medical political category.

Noten

* Willem Frijhoff, Sjaak van der Geest, Marijke Gijswijt-Hofstra en Frank Huisman waren zo vriendelijk eerdere versies van dit artikel met hun commentaar te verrijken. Ik dank hen daarvoor.

1. M.B., 'Een interview met 't Staphorster boertje: ter gelegenheid van zijn zeventigsten verjaardag', *Het Leven* 6, nr. 41 (10 oktober 1911) 1305.
2. *Provinciale Drentsche en Asser Courant* 15 maart 1899, overgenomen uit de *Nieuwe Rotterdamse Courant*.
3. Overzichten van rond 1900 in Nederland actieve wonderdokters en dergelijke zijn nog niet opgesteld. Korte beschrijvingen van optredens van Sequah in Nederland onder andere bij: H.J.W. Droogleeveer Fortuyn, *Kwakzalverij, bijgeloof en geneeskunst* (Amsterdam 1940) 41-42; J.W.A. Gommers, 'Iets over kwakzalverij', *Sinte Geertruydsbronnen* 12 (1935) 107-110; cf. W. Schupbach, 'Sequah: an English "American-medicine man" in 1890', *Medical History* 29 (1985) 272-317. Zie voor Van der Wal: Willem de Blécourt, 'Duivelbanners in de noordelijke Friese Wouden, 1860-1930', *Volkskundig bulletin* 14 (1988) 159-187, aldaar 174-175. Deze genezer is wel aangeduid als een "concurrent van het boertje van Staphorst", zie: *Maandblad tegen de kwakzalverij* 19, nr. 4 (april 1899).
4. De term 'boertje' was eerder een soortnaam voor genezers dan een letterlijke beroepsaanduiding. Er was onder andere een 'boertje van Rinsumageest' en een 'boertje van Nieuw-Buinen'. Zie over de laatste: Willem de Blécourt, 'Bezitters en andere genezers. Een bijdrage tot de geschiedenis van de gezondheidszorg in Drenthe', *Nieuwe Drentse volksalmanak* 107 (1990) 46-65, m.n. 54-58.
5. *Provinciale Drentsche en Asser Courant* 11 oktober 1920.
6. GA Staphorst, Ingekomen stukken 1891, nr. 460; brievenboek burgemeester 1891, nr. 323.
7. *Maandblad tegen de kwakzalverij* 13, nr. 7 (juli 1893). Het betrof een verzoek om inlichtingen, volgende berichten verschenen evenwel pas in 1895.
8. Leo Lauer, 'Gesprekken met bekende personen 3. - Naar het Staphorster-boertje!', *Het Leven* 1, nr. 38 (9 november 1906) 1189-1192, citaat: 1192. Ook een patiënte waarmee de journalist aan de praat kwam, vertelde dat de genezer het "van z'n vader georven" had. Die laatste was overigens geboren in het Overijsselse Nieuwleusen en woonde het grootste deel van zijn leven in Rouveen.
9. *Utrechtisch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* 26 januari 1895, ook in *De Telegraaf* van 28 januari 1895.
10. 'Een bezoek aan het Staphorster boertje', *Maandblad tegen de kwakzalverij* 19, nr. 9 (september 1899), overgenomen uit de *Amsterdamsche Courant* van 21 augustus 1899, auteur: A.T.
11. GA Staphorst, brievenboek burgemeester 1895, nr. 68.
12. *Maandblad tegen de kwakzalverij* 19, nr. 9 (september 1899).
13. 't Staphorster boertje', *De Hofstad. Nieuws- en advertentieblad voor 's Gravenhage* 1, nr. 5, 1 april 1899.
14. *Maandblad tegen de kwakzalverij* 19, nr. 3 (maart 1899), uit *Rott. Nieuwsblad*.
15. *Provinciale Drentsche en Asser Courant* 17 maart 1900.
16. *Provinciale Drentsche en Asser Courant* 6 februari 1901; *Maandblad tegen de kwakzalverij* 21, nr. 4 (april 1901).
17. *Provinciale Drentsche en Asser Courant* 1 december 1902.
18. *De Hofstad* 1 april 1899.
19. *Provinciale Drentsche en Asser Courant* 22 oktober 1898.
20. *Provinciale Drentsche en Asser Courant* 25 januari 1899.
21. *Maandblad tegen de kwakzalverij* 19, nr. 11 (november 1899), uit *Zw.Ct.*
22. *Provinciale Drentsche en Asser Courant* 16 mei 1899.

23. In 1895 ten huize van de mandenmaker Groenink, *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* 18 april 1895; in 1900 bij de erven A. Groenink, *Provinciale Drentsche en Asser Courant* 14 februari 1900; vijftien jaar later in het café van Geertje Groenink, *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* 4 februari 1915.
24. *Provinciale Drentsche en Asser Courant* 11 maart 1901. Anderhalf jaar later werd melding gemaakt van een patiënt uit Mecklenburg, *Provinciale Drentsche en Asser Courant* 17 oktober 1902.
25. *Provinciale Drentsche en Asser Courant* 7 juni 1911; het bericht betreft een bezoek van 'iemand uit Amerika'.
26. *Provinciale Drentsche en Asser Courant* 11 oktober 1920.
27. Bij het doornemen van de *Provinciale Drentsche en Asser Courant* heb ik niet naar advertenties gekeken. Dat er geadverteerd werd, blijkt uit een opmerking van de aanklager van het Steenwijkse kantongerecht, *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* 25 juli 1895. Van Stegemans zoon Lambert heb ik wel (toevallig) een advertentie gezien, *Provinciale Drentsche en Asser Courant* 22 mei 1926.
28. *De Hofstad* 1 april 1899.
29. *Provinciale Drentsche en Asser Courant* 9 maart 1899, overgenomen uit *De Telegraaf*.
30. Alleen in het geval van zogeheten 'noodzaak', dat wil zeggen wanneer er geen arts in de buurt was en niet-ingrijpen de dood van de patiënt ten gevolge zou hebben, cf. *Nederlandsche jurisprudentie* 1925: 697-698.
31. E.J. Abrahams, *Wacht U voor den kwakzalver* (Amsterdam 1908) 3.
32. RAF, Archief kantongerecht Heerenveen, inv. nr. 77, rolnr. 126. In dit soort zaken werd doorgaans teruggegrepen op de wet van 1 juni 1865, 'regelende de uitoefening der geneeskunst', *Staatsblad van 1865*, nr. 60.
33. *Haagsche Courant* 20 en 27 september 1895; RAZH, Archief kantongerecht 's-Gravenhage 1861-1930, inv.nr. 12; inv.nr. 786, rolnr. 3039; GA Staphorst, ingekomen stukken 1895, nr. 352; brievenboek burgemeester 1895, nr. 250. Cf. *Provinciale Drentsche en Asser Courant* 7 april 1923, waarin een bericht over Lambert Stegeman (een zoon van Peter) die werd geverbaliseerd na de behandeling van een rijksveldwachter.
34. *Het Leven* 6 (1911) 1305.
35. *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* 25 juli 1895. De stukken van het Steenwijkse kantongerecht zijn verloren gegaan.
36. *Maandblad tegen de kwakzalverij* 18, nr. 7 (juli 1898).
37. *De Hofstad* 1 april 1899.
38. *Provinciale Drentsche en Asser Courant* 16 mei 1899.
39. GA Staphorst, brievenboek burgemeester 1895, nr. 68.
40. *Maandblad tegen de kwakzalverij* 21, nr. 2 (februari 1901). Deze arts meende dat hij Stegeman terecht aldus mocht kwalificeren vanwege het toedienen van dezelfde medicijnen in verschillende gevallen.
41. *Maandblad tegen de kwakzalverij* 24 nr. 1 (januari 1904), uit *Provinciale Drentsche en Asser Courant*.
42. *Verlag aan de koningin van de bevindingen en handelingen van het geneeskundig staats-toezicht in het jaar 1899*: 46.
43. *De Hofstad* 1 april 1899.
44. *Maandblad tegen de kwakzalverij* 20, nr. 3 (maart 1900). Voor de Amsterdamse zaak, zie o.a. GA Staphorst, ingekomen stukken 1899, nr. 119; brievenboek burgemeester 1899, nr. 120; *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* 21 april 1899. De stukken van het Amsterdamse kantongerecht zijn verloren gegaan.

45. *Maandblad tegen de kwakzalverij* 18, nr. 7 (juli 1898); cf. de aflevering van juni 1899, waarin vermeld staat dat de door het Amsterdamse kantongerecht opgelegde boete door een onbekende per aangetekende brief was betaald, alsmede *De Hofstad* van 22 april 1899, waarin dat al voorspeld werd.
46. *Provinciale Drentsche en Asser Courant* 14 februari 1900; *Maandblad tegen de kwakzalverij* 20, nr. 3 (maart 1900). Het betrof de Amsterdamse arts Ludovicus Foreman, die in 1870 te Leiden promoveerde en in 1874 aldaar zijn bevoegdheid in de verloskunde verkreeg, zie: M.J. van Lieburg & F.A. van Lieburg ed., *Album Promotorum van de Rijksuniversiteit Leiden 1813-1900* (Amsterdam/Rotterdam 1985) kol. 188, 197.
47. In Arnhem werd tegen Foreman proces-verbaal opgemaakt omdat hij had nagelaten "vooraf het bewijs van bevoegdheid door den burgemeester te doen afteekenen", *Provinciale Drentsche en Asser Courant* 16 februari 1900.
48. *Maandblad tegen de kwakzalverij* 20, nr. 6 (juni 1900); *Provinciale Drentsche en Asser Courant* 22 mei 1900.
49. *Maandblad tegen de kwakzalverij* 26, nr. 3 (maart 1906).
50. *Nieuwsblad van Friesland* 2 april 1915.
51. 'Het Staphorster boertje. Naar aanleiding van de vraag of de geneeskunde "vrij" moet worden', *Het Leven* 10, nr. 10 (9 maart 1915) 291-292.
52. Zie over deze discussie o.a.: R.O. van Holthe tot Echten, *De vrije uitoefening der geneeskunst of het artsenmonopolie?* ('s-Gravenhage 1913); J.A. van Hamel vs. E.C. van Leersum, *Vrije uitoefening van de geneeskunde* (Baarn 1914); 'Artsenmonopolie en geneesvrijheid', themanummer *Nederlandsch tijdschrift voor geneeskunde* 50 (1914) nr. 22: 1845-2044; Lize Deutman, 'De opleiding van den arts en de occulte wetenschappen', *Vragen van den dag* 29 (1914) 1-18. Een beknopte samenvatting in: L.F. Bakker, *Kwakzalverij en het onbevoegd uitoefenen der geneeskunst* (Assen 1969) 151-156.
53. *Handelingen der Staten-Generaal* 1913-1914, bijlage A1, hoofdstuk V, nr. 13, blz. 37.
54. E.J. Abrahams, *Kwakzalverij* (Amsterdam 1914) 13.
55. *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* 4 februari 1915. Het vonnis is vermeld in de aflevering van 18 februari 1915.
56. *Nieuwsblad van Friesland* 2 april 1915. Zie verder: RAF, Archief arrondissementsrechtbank Heerenveen, inv.nr. 143; inv.nr. 257, rol.nr. 79.
57. ARA, afdeling II, Archief Hoge Raad der Nederlanden 1838-1919, inv.nr. 309, nr. 253; inv.nr. 344, nr. 24033.
58. *Provinciale Drentsche en Asser Courant* 14 maart 1899, uit "NRCT".
59. *Provinciale Drentsche en Asser Courant* 2 februari 1922.
60. Cf. J. Poortman, *De geschiedenis van de gemeente Staphorst* (Groningen 1978) 204, alwaar enkele losse opmerkingen over Stegeman.
61. Cf. de *Catalogus van folklore in de Koninklijke Bibliotheek*, I (Den Haag 1919) 198-200. Ook in een inleidend overzicht van het onderwerp 'folk medicine' van iets recentere datum is plaats ingeruimd voor de "folk-medical practitioner", zie: Don Yoder, 'Folk medicine'. In: Richard W. Dorson (ed.), *Folklore and folklife. An introduction* (Chicago & London 1972) 192-215.
62. M.A. van Aniel, *Volksgeneeskunst in Nederland* (Utrecht 1909) 8.
63. *Ibid.* 4. Weliswaar zou strikt genomen onder 'alles wat het volk aanwendt' ook de gang naar de bevoegde genezer begrepen kunnen worden, de verdere invulling en uitwerking van het onderwerp laten overduidelijk zien dat daar niet bepaald de nadruk op lag. Wanneer deze genezers een enkele keer ter sprake komen, staat de door hen toegepaste of aangeraden medicatie voorop.
64. *Ibid.* 3-7. Dezelfde argumentatie is te vinden in de Nutsbrochure van G.W. Bruinsma, *De kwakzalverij met geneesmiddelen* (Amsterdam 1906).
65. In zijn (postuum gepubliceerde) artikel 'Volksgeneeskunst en haar beteekenis voor de Nederlandsche volkskunde', *Nederlandsch tijdschrift voor geneeskunde* 85 (1941) 2697-2705, gaat Van

- Andel voornamelijk in op het in zijn ogen wetenschappelijk onjuiste politieke (fascistische) gebruik der 'volksgeneeskunst'.
66. Het 'Aanhangsel bevattende een opgaaf van de samenstelling der middelen van wege de "Vereeniging tegen de kwakzalverij", gedurende de jaren 1880-1905, onderzocht of medegedeeld en bewerkt door J. van Kiel', in: *Gedenkboek van de Vereeniging tegen de kwakzalverij. Uitgegeven ter gelegenheid van het vijf-en-twintig jarig bestaan* (Dordrecht 1906) bevat op p. xxvi drie recepten van het Staphorster boertje. Deze lijst is door Van Andel aangehaald op p. 95 van zijn *Volksgeneeskunst*.
 67. *Maandblad tegen de kwakzalverij* 18, nr. 12 (december 1898), bij een vorig onderzoek werd ook rhabarber gevonden; ook kon er *dubbel koolzure soda* bijzitten, zie het *Maandblad tegen de kwakzalverij* 21, nr. 2 (februari 1901). Cf. de door Poortman gepubliceerde analyse (zie noot 60).
 68. RAF, Archief kantongerecht Heerenveen, inv.nr. 77, rolnr. 126.
 69. *Maandblad tegen de kwakzalverij* 26, nr. 12 (december 1906).
 70. E.J. Abrahams, *De kwakzalversmiddelen. Hunne inhoud en de gevaren die bij het gebruik dreigen* (Amsterdam 1916) 70.
 71. *Utrechtsch Dagblad* 26 januari 1895.
 72. *Maandblad tegen de kwakzalverij* 19, nr. 9 (september 1899); 21, nr. 2 (februari 1901).
 73. J.K. Stegeman, *Eenvoud is het kenmerk van het ware* (Staphorst 1922, 10de druk 1936) 15.
 74. *Maandblad tegen de kwakzalverij* 24, nr. 11 (november 1904): "Bij één der 2 patiënten heeft 't totaal niet geholpen en de andere is geen stap in de richting van beterschap geraakt".
 75. G. Zorab, *Magnetiseurs en wondergenezers* (Leiden 1952) 79-81. De informatie over dit geval is afkomstig van een arts uit Epe; de auteur meent dat het niet onwaarschijnlijk is dat het boertje over "paragnostische vermogens" beschikte - hij staat daarin alleen.
 76. *Provinciale Drentsche en Asser Courant* 22 februari 1922. Het dauwmotief komt meer voor, cf. Willem de Blécourt, 'Vier eeuwen Friese duivelbanners'. In: Marijke Gijswijt-Hofstra & Willem Frijhoff ed., *Nederland betoverd. Toverij en hekserij van de veertiende tot in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1987) 228.
 77. *De Hofstad* 1 april 1899.
 78. *Utrechtsch Dagblad* 26 januari 1895. Cf. het uit de *NRC* geciteerde bericht in het *Maandblad tegen de kwakzalverij* 15, nr. 2 (februari 1895) waarin bovendien sprake is van een bezoek aan koningin Emma.
 79. *Maandblad tegen de kwakzalverij* 20, nr. 3 (maart 1900).
 80. *Nieuwsblad van Friesland* 2 april 1915; cf. *Provinciale Drentsche en Asser Courant* 3 april 1915, alsmede het verslag van de voorafgaande Steenwijkse rechtszaak in de *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* 4 februari 1915.
 81. P., 'Een gesprek over de geneeskunst', *Algemeen Handelsblad* 13 oktober 1906 (avondblad); gedeeltelijk overgenomen in Van Andel, *Volksgeneeskunst* 89-90. De achternaam van de geïnterviewde genezer wordt niet vermeld, er blijkt wel dat het de broer van een populaire genezer betreft, die zelf ook wel eens doktert en Jan heet. Peter Stegeman had één broer, genaamd Jan. Deze werd in juni 1907 geverbaliseerd wegens het onbevoegd uitoefenen van de geneeskunst, zie *Maandblad tegen de kwakzalverij* 27, nr. 7 (juli 1907).
 82. *Maandblad tegen de kwakzalverij* 20, nr. 6 (juni 1900), uit *Haagsche Courant* en *Arnhemsche Courant*.
 83. *Provinciale Drentsche en Asser Courant* 5 januari 1905.
 84. *Maandblad tegen de kwakzalverij* 20, nr. 6 (juni 1900); 27, nr. 9 (september 1907).
 85. In Staphorst werden ansichtkaarten van Stegeman verkocht, zie *Het Leven* 10 oktober 1911. Zijn beeltenis zal ook bij geneesmiddelen zijn gevoegd, cf. de brochure van zijn kleinzoon (zie noot 73) en de door Poortman (zie noot 60) gepubliceerde bevindingen van de Gezondheidscommissie te Meppel.
 86. GA Staphorst, brievenboek burgemeester 1895, nr. 68.

87. *Provinciale Drentsche en Asser Courant* 12 maart 1902.
88. *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* 25 juli 1895, 21 april 1899.
89. *Utrechtsch Dagblad* 26 januari 1895.
90. *De Telegraaf* 30 januari 1895. Dat er ook een andere conclusie mogelijk was, toont een twee dagen later geplaatste reactie, waarin onder meer naar voren werd gebracht dat het voorkomen van slijm de diagnose maagkanker juist bevestigde en dat niemand er een geneesmiddel voor had. De geleerden wisten tenminste dat er niets tegen te doen was, "terwijl de anderen in den blinde rond tastten", *De Telegraaf* 1 februari 1895.
91. *Maandblad tegen de kwakzalverij* 19, nr. 9 (september 1899).
92. *De Telegraaf* 31 januari 1895; *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* 4 februari 1895; *Maandblad tegen de kwakzalverij* 15, nr. 6 (juni 1895).
93. *Provinciale Drentsche en Asser Courant* 4 maart 1899, uit "N.Rott.Crt."
94. Zie ook: *Maandblad tegen de kwakzalverij* 26, nr.3 (maart 1906).
95. *Utrechtsch Dagblad* 26 januari 1895; zie verder o.a. *Nieuwsblad van Friesland* 2 april 1915.
96. In Amsterdam f2,50, *De Telegraaf* 31 januari 1895; *Maandblad tegen de kwakzalverij* 19, nr. 3 (maart 1899); *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* 21 april 1899. In Den Haag bedroeg het tarief f1,-. Dit geld werd niet aan Stegeman zelf betaald maar aan degene die de nummers uitdeelde. De verhuurster van de kamer in Den Haag verklaarde dat het voor haar was, RAZH, Archief kantongerecht 's-Gravenhage, inv.nr. 786, nr. 3039.
97. Van Andel, *Volksgeneeskunst* 7.
98. *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* 25 juli 1895, verslag van de zaak voor het kantongerecht Steenwijk.
99. *Maandblad tegen de kwakzalverij* 19, nr. 9 (september 1899).
100. *Het Leven* 1 (1906) 1191.
101. RAF, Archief kantongerecht Heerenveen, inv.nr. 77, rolnr. 126 (1895).
102. *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* 21 april 1899, verslag van de zaak voor het derde kantongerecht te Amsterdam.
103. *Het Leven* 1 (1906) 1190.
104. *Algemeen Handelsblad* 13 oktober 1906 (zie noot 81), cursivering in origineel.
105. *Het Leven* 1 (1906) 1190.
106. *Maandblad tegen de kwakzalverij* 20, nr. 3 (maart 1900), uit *Het Vaderland*.
107. Zie: V. & G.W. Bruinsma, *De kwakzalverij met geneesmiddelen en de middelen om haar te bestrijden. Een boek voor allen die hun gezondheid en hun beurs liefhebben* (Leeuwarden 1878); *ibid.*, *De hedendaagsche kwakzalver. Een waarschuwing voor allen die hun gezondheid en hun beurs op prijs stellen* (Leeuwarden 1880). De Hooogeveense apothekersweduwe Radijs deelde over dergelijke middelen mee dat haar man ze eigenlijk niet wilde verkopen. "Maar 't publiek wilde die hemelhoog geprezen medicamenten hebben", *Provinciale Drentsche en Asser Courant* 4 april 1935.
108. *Provinciale Drentsche en Asser Courant* 22 februari 1922. Ik heb berichten aangetroffen over Harm, Lambert, Klaas en Jan Stegeman, allen zonen van Peter. Hun wandel en handel alsmede die van hun nakomelingen, hun onderlinge concurrentie en hun veroordelingen bieden overigens genoeg stof voor een aparte beschrijving.
109. Zie: Jos. Schrijnen, *Nederlandsche volkskunde*, II (Zutphen 1917) 302-311, alsmede de op enkele details aangevulde tweede druk (Zutphen 1933) 334-343; Everard Gewin, *Nederlandsch volksge-loof* (Arnhem 1925) 9-34; C. Bakker, *Volksgeneeskunde in Waterland. Een vergelijkende studie met de geneeskunde der Grieken en Romeinen* (Amsterdam 1928); K. ter Laan, *Folkloristisch woordenboek van Nederland en Vlaams België* ('s-Gravenhage 1949) 437-439, e.v.; S.J. van der Molen, *Vrijdag de 13de. Bijgeloof en wat er achter zit* (Amsterdam 1970) 135-164. Daarnaast bestaat er een aantal voor-namelijk op een bepaalde regio betrekking hebbende publikaties.

110. Paul van Dijk, *Volksgeneeskunst in Nederland en Vlaanderen* (Deventer 1981) 14. Ook in de bibliografie van Lindeboom is de aparte categorisering van 'volksgeneeskunde' en 'kwakzalverij' waar te nemen, zie: G.A. Lindeboom, *A classified bibliography of the history of Dutch medicine 1900-1974* ('s-Gravenhage 1975).
111. Cf. Gerrit van Vegchel, 'Artsen en het strijken. Over de vervolging van paranormale genezers na de Tweede Wereldoorlog', *Verzorging* 3 (1987) 20-35.
112. Zie o.a.: Don Yoder, 'Folk medicine'. In: Richard M. Dorson (ed.), *Folklore and folklife. An introduction* (Chicago & London 1972) 192-215; Lauri Honko, 'Folk medicine and health care systems', *ARV. Scandinavian yearbook of folklore* 38 (1982) 57-85.
113. Jutta Dornheim & Wolfgang Alber, 'Ärztliche Fallberichte des 18. Jahrhunderts als volkskundliche Quelle', *Zeitschrift für Volkskunde* 78 (1982) 28-43; cf. Jutta Dornheim, *Kranksein im dörflichen Alltag. Soziokulturelle Aspekte des Umgangs mit Krebs* (Tübingen 1983) m.n. 11-14. Zie voor een gelijksoortige kritiek op het volksgeneeskundige object in Skandinavië: Bente Gullveig Alver & Torunn Selberg, 'Trends in research on folk medicine in the Nordic countries', *Ethnologia Scandinavica* 17 (1987) 59-70, aldaar 60-61.
114. Hermann Bausinger, 'Konzepte der Gegenwartsvolkskunde', *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde* 87 (1984) 89-106, citaat: 101.
115. Zie o.a. de programmatische artikelen van Birgitte Rørbye, 'Ethnomedicine', *Ethnologia Scandinavica* 12 (1982) 53-85; en Roy Porter, 'The patient's view. Doing medical history from below', *Theory and society* 14 (1985) 167-174.